

مثنوی معنوی بدون تردید، خزانهٔ بزرگ و قابل اعتمادی از ارزش‌ها و کمالات انسانی است. اکثر فضایل اخلاقی و محاسن انسانی که تصورش در ذهن آدمی ممکن به نظر می‌رسد، در مثنوی معنوی جمع شده و این اثر بزرگ و تاریخی را جذاب و جاودانه ساخته است؛ از این نگاه، مثنوی را باید "مجمع‌الفضایل" خواند. مثنوی، سراسر کتاب خداشناسی و خداجویی است. هدف اصلی و محوری مولانا در مثنوی، این است که آدمی خود و خدای خود را آنچنانی که می‌باید بشناسد و در پرتو شناخت حقیقی پروردگار، او را عبادت نماید و زندگی خود را سامان بخشد. از دلایل محوری که مثنوی معنوی را به یکی از آثار قابل پذیرش به اکثر آدمیان باسواد تبدیل نموده، حضور مفاهیم و ارزش‌های متنوع انسانی در این اثر رزشمند است.

ارزش‌های بزرگ انسانی هم‌چون مدارا، نرم‌خویی، اخلاق نیک، دوری از تعصب و تکبر، احتراز از خودبزرگ‌بینی و "پندار کمال"، استقلال فکری و اجتناب از تقلید و ... از شمار مفاهیمی اند که در این مقاله به آن‌ها پرداخته شده و برای هرکدام، شواهد و مصداق‌هایی از مثنوی مولانا ذکر گردیده است.

قابل یادآوری است که علاوه بر مواردی که ذکر شد، یکی از اصلی‌ترین موضوعات دیگری که مثنوی را به یک اثر جاودانه و ماندگار تبدیل نموده است؛ حضور برجسته و گستردهٔ مطالب قرآنی در مثنوی است که مولانا به صورت تلمیح یا اقتباس از آن بهره جسته است. حقیقتاً "مثنوی معنوی مولوی" به دایره‌المعارف بزرگی می‌ماند که با در بر داشتن مباحث و مفاهیم جاودانه، از زمان آفرینشش تا این‌دم، عطش تشنه‌گان دانش‌های انسانی را فرو نشانده است. بدون شک، یکی از دلایل ماندگاری و جاودانه‌گی این کتاب سترگ و باعظمت همین است که کثیری از مباحث و مفاهیم شکوهمند و پرفضیلت را در خود جای داده و به تبع آن، توجه آدمیان علاقه‌مند به این‌چنین مباحث را به خود جلب نموده است.

کلمات کلیدی: مثنوی، مولانا، ارزش‌های انسانی، شعر.

* Araştırma makalesi/Research article

** Araştırma Görevlisi, Afganistan, Takhar Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Fars Dili Bölümü, e-posta: Mushgeq.AF@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4829-9227

Makale Gönderim Tarihi: 22.01.2020

Makale Kabul Tarihi : 18.06.2020

Mevlâna'nın Mesnevisi'ndeki Bazı İnsanî Değerler

Öz

Mesnevî kuşkusuz insani değerlerin ve mükemmelliklerin büyük ve güvenilir bir hazinesidir. İnsan zihninde hayal edilen ahlakî erdemlerin ve insanî erdemlerinin çoğu, Mesnevî-i Manevî'de toplanmış gibi görünüyor ve bu da bu büyük ve tarihi eseri çekici ve ölümsüz hale getiriyor. Bu anlamda Mesnevî'ye "iyilikler hazinesi" denilmesi gerekir.

Mesnevî, baştan sona Allah'ı tanıma ve Allah'ı bulma arayışının eseridir. Mevlâna'nın Mesnevî'deki esas hedefi, Rabb'in gerçek bilgisi ışığında kişinin kendisine bilmesi ve ibadet etmesi gerektiği gibi Allah'a ibadet etmesidir.

Mesnevî-i Manevî, bu derece değerli bir eser haline getiren ana nedenlerden biri insanî kavramların ve değerlerinin varlığıdır. Bahsedilen konuya ek olarak, Mesnevî'yi sonsuz ve kalıcı bir iş haline getiren ana temalardan birisi de Mesnevî'nin tümünde görünür olan Kur'ân malzemesinin güçlü ve yaygın varlığıdır.

Gerçekten de Rûmî'nin Mesnevî'si, ebedî temaları ve muhtevasıyla, yazılışından bugüne beşeri bilimler için susuzluğu gideren büyük bir kaynak olmuştur. Kuşkusuz, bu büyük ve muazzam kitabın değerinin ve ölümsüzlüğünün nedenlerinden biri, bir dizi muhteşem konuyu ve kavramı kapsamayı ve dolayısıyla bu konularla ilgilenenlerin ilgisini çekmesidir.

Anahtar kelimeler: Mesnevî, Mevlâna, İnsani Değerler, Şiir.

Some Humanitarian Values in Masnawi-e Mawlana

Abstract

It is a fact that Masnawi-e Manawi is a large and reliable treasury of human values and perfections. The Most moral excellences and human beauties which its conception seems possible in the human thought are gathered in Masnawi-e Manawi and make this big and historic book, permanent and attractive.

From this aspect, Masnawi Manawi should be named, the gatherer of excellences.

Masnawi is a god seeking and theism book and the all purposes Mawlana at this book is that the humankind should recognize himself and his god as good as possible and in the light of recognizing his god worship him and manage and settle his own life.

Masnawi-e Manawi is including at the range of attractive and acceptable books. And the Presence of various human concepts and values in this great book are .the main reason for this claim. Also, it is mentionable that the wide

presence of the holy Quran's matters and concepts in the allover of Masnawi is other basic reason of immortalizing this great book. (Masnawi).

In truth Masnawi-e Manawi seems like an encyclopedia that, embrace permanent matters and from its creation time up to now slake the thirst of those mans who are desirous of liberal arts. Doubtless the main reason of attractiveness of Masnawi-e Manawi is the presence of human values and concepts in the allover of this great book.

Keywords: Masnawi, Mawlana, Humanitarian Values, Poet.

Structured Abstract

The leafs of Persian History and literature's texts, specially leaf's of Persian's poem are full of permanent and valuable concepts. But at this field, we have some independent books which receive the high and valuable senses and to stay for this reason. Doubtless Masnawi Mawlana Jalaluddin Mohammad-e Balkhi is the foremost of pointed books. This essay allocated to investigate the big discussions and concepts in the context of Mawlana Jalaluddin Mohammad-e Balkhi's poem and speech, like fellowship, equanimity, self-examination, consciousness, curtsy, humility, humanitarianism, benevolence, avoiding from fanaticism, mental independence, avoiding from imitation, liberality, avoiding from faultfinding, leniency, avoiding from indignation, decorum and so on. And it is indisputable that the subjects which have mentioned, including in the category of high humanitarian values and account as original and central factor of attraction of Mawlana's speech in Masnawi.

Masnawi-e Manawi is book of all centuries and times. This big literary work for the reason of having unique privilege characteristics has accepted by different nations, critics and wises and become constant and permanent. The main reasons which have made Masnawi permanent and attractive are two issues: one is that this big and impressive book is field of presence and manifestation of Quraanian issues and concepts and our scholarly and critics are agree in this matter. For example, Mawlana Abdurrahman-e-Jami which is one of our cultural and civilizational honorable poems, gnostic and scholarly has told:

هست قرآن در زبان پهلوی

مثنوی معنوی مولوی

The second reason for our claim is that Mawlana Jalaluddin Mohammad sketched and developed such constant and permanent senses. The concepts like fellowship, equanimity, self-examination, consciousness, humility, humanitarianism, truthfulness, kindness, benevolence, avoiding from fanaticism, mental independence, avoiding from imitation, liberality, avoiding

from faultfinding, leniency, avoiding from indignation, decorum and so on. The reason which has made Masnawi-e Mawlana attractive and permanent is this matter that this book has many many attractive and permanent issues and senses in its text and heart. The humanitarian values that are acceptable and honorable among all the nations and ideas are attractive and permanent. Truth and honesty are indestructible, humanitarianism and benevolence are abiding and immortal, humility and curtsy are permanent, and fellowship and kindness are eternal and immortal values. doubtless This honorable and big book (Masnawi) is a big and reliable treasury of human values and perfections. The Most moral excellences and human beauties which its conception seems possible in the human thought are gathered in Masnawi-e Mawlana and make this big and historic book, permanent and attractive.

From this aspect, Masnawi-e Mawlana should be named, the gatherer of excellences. Masnawi is all over a piety and theism book and the Mawlana,s all purposes at this book are that the human kind should recognize himself and his god as good as possible and in the light of recognizing his god, worship him and manage and settle his own life. As we have mentioned, the main and central reason that have made Masnawi like a valuable and acceptable book for majority of scholarly persons is presence of various humanitarian senses and values in this book. It is also mentionable that in addition of the matters that have mentioned, one of another main proof that changes Masnawi to a stable and permanent book is wide and powerful presence of Quraanian subjects and senses in Masnawi which you can see in allover parts of this book. In truth, Masnawi-e Mawlana seems like an encyclopedia that embrace permanent matters and from its creation time up to now slake the thirst of those persons who are desirous of human knowledges and liberal arts. doubtless the main reason of attractiveness of Masnawi-e Manawi is the presence of human values and concepts in the allover of this great book. Our social needs and mental and intellectual necessities to commend that be attended carefully to high and great concepts and senses which are gathering in the books of literature and gnosis persons, like Mawlana-e Balkhi and should with full insight and intelligence drink sips from this infinite ocean and gate advantages from this great treasury and by resorting to the luminosity and spirituality of Masnawi end to despotic rule of disasters, anti-values and calamities in our inward an external world.

برگه‌های متون و تاریخ ادبیات فارسی دری، به ویژه شعر فارسی دری؛ مملو و مشحون از مفاهیم ارزنده و ماندگار است. در این میان اما، برخی از کتاب‌ها و آثار مستقلی را سراغ داریم که مفاهیم بلند و ارزشمند انسانی را در خود جای داده اند و خود به همین دلیل، جاودانه و ماندگار شده اند. بدون هیچ تردیدی، مثنوی معنوی مولانا جلال‌الدین محمد بلخی در زمره این آثار قرار می‌گیرد.

این مقاله به بررسی برخی از ارزش‌های انسانی که در نوع خود فرا زمانی و فرا مکانی هستند پرداخته و مباحث و مفاهیم بزرگی همچون مدارا، بردباری، خود شناسی و خود آگاهی، فروتنی و تواضع، انسان دوستی و نیک خواهی، احتراز و دوری از تعصب، استقلال فکری و اجتناب از تقلید، آزاد منشی و آزاد اندیشی، خطا پوشی و اجتناب از عیب جوئی، نرم خوئی و خشم‌گریزی و ادب ورزی را در سرزمین سرود و سخن مولانا جلال‌الدین محمد بلخی به واکاوی گرفته است؛ مسلم است که موضوعات مذکور، در سلک ارزش‌های بلند انسانی شامل اند و عامل اصلی و مرکزی جاذبه سخن مولانا در مثنوی معنوی شمرده می‌شوند.

در این مقاله ما در صدد ارائه یک نسخه بالنسبه شفافبخش برای بیماری‌های ذهنی و معنوی آدمیان زمانه خویش هستیم. آدمیانی که جرثومه‌های حرص و آز و انانیت و تکبر بر وجود آن‌ها مستولی شده و توان تشخیص راه از چاه را از آنان سلب نموده است.

اگر چه مسائل مطرح شده در این مقاله در نوشته پژوهشگرانی هم چون دکتر احمد کتابی، آقای قادر فاضلی، خانم سودابه کریمی و دیگران نیز به شکل مبسوط و گسترده‌یی آمده است، صاحب این قلم اما، با استفاده از نوشته‌های نویسندگان مذکور - که حق تقدم فضل و فضل تقدم آن‌ها محفوظ خواهد بود-، با روش متفاوت تر تقریباً عین مطالب و مفاهیم را باز طرح نموده است.

ضرورت‌های اجتماعی و نیازمندی‌های فکری و معنوی ما حکم می‌کنند که به مفاهیم بلند و متعالی طرح شده در آثار بزرگان ادب و عرفان، از جمله مولانای بلخی؛ به صورت

دقیق توجه داشته باشیم و با فراست و ذکاوت تمام، از این بحر بی کران جرعه ها نوش کنیم و با توسل به معنویت و نورانیت مثنوی؛ به پالایش دنیای درون و بیرون خود اهتمام ورزیم.

خیلی تأثر آفرین است که ملتی با این عظمت تاریخی و فرهنگی و با داشتن چنین گنج های پر فیض و برکت، از اثر بی توجهی به ارزش ها و غافل ماندن از سرمایه های معنوی خود، در آتش تعصب و نفاق و نا برابری بسوزد و صلح و همدیگرپذیری را در سیاست های دشمنانه و منفعت جویانه کشور های استعمار گر جستجو کند.

امروزه مدارا و تساهل را بیشتر از دست آورد های تمدن مغرب زمین به حساب می آورند. اما حقیقتاً «دور از انصاف خواهد بود اگر سهم و نقش سایر تمدن ها و فرهنگ ها، به ویژه تأثیر انکارنا پذیر فرهنگ پر بار اسلامی در اشاعه مدارا و تحمل افکار دیگر اندیشان و همزیستی مسالمت آمیز با اقوام و ادیان مختلف، نادیده یا دست کم گرفته شود. نباید فراموش کرد که همزمان با حاکمیت مطلق تاریک اندیشی و جزم گرایی و خشونت ورزی بر اروپا و قرون وسطی، بسیاری از فیلسوفان و اندیشمندان و سخنوران حوزه فرهنگ و تمدن اسلامی در گفته ها و نوشته های خود، با صراحت یا با تلویح، از آزادی اندیشه و ضرورت احترام به آراء و اعتقادات دیگران دفاع کرده اند. آثار اکثر قریب به اتفاق صوفیان و عارفان ما گویا ترین و صادق ترین گواه این مدعا اند» (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۲۱).

۱ - مدارا و بردباری

مدارا به تعبیر ساده عبارت است از تحمل کژی های مردم و رفتار های نا روای آنان و عدم اعمال و یا ابراز تندی یا خشونت در قبال آن ها. مدارا از جمله مقولاتی است که در آثار مولانا، اعم از منشور و منظوم، به کرات مورد توصیه و تأکید قرار گرفته است. در مثنوی معنوی توصیه های مکرری در باره لزوم رعایت بردباری در برخورد با انحرافات و نا شایسته گی ها به چشم می خورد (کریمی، ۱۳۹۳، ص. ۲۱۳). اینک هرچند به طور خلاصه به آن پرداخته می شود. در یکی از حکایات دفتر چهارم؛ مولانا، تحمل در برابر بی ادبان را اجتناب نا پذیر می داند و بر آن است که کسانی که از بد خوئی دیگران شکایت دارند، غالباً خود بدان مبتلایند و در واقع، بد خوئی خود را فرا فگنی می کنند (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۵۶).

در مثنوی آمده است:

ای مسلمان! خود ادب اندر طلب
 نیست اِلَّا حمل از هر بی ادب
 هر که را بینی شکایت می کند
 که: فلان کس راست طبع و خوی بد
 این شکایت گر، بدان که بد خُو است
 که مر آن بد خوی را او بد گُو است

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر چهارم، ب. ۷۷۱ - ۷۷۳)

این مسأله که در برابر بی ادبی دیگران از خود خویشتن داری نشان دهیم از ارشادات قرآنی نیز هست؛ در قرآن کریم در سوره مبارکه فرقان وقتی از ویژه گی های مؤمنان صحبت می شود، یکی از آن ویژه گی ها را این گونه بر می شمارد:

وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا (قرآن کریم، الفرقان. ۷۲)

ترجمه: و کسانی که شهادت به باطل نمی دهند (و در مجالس باطل شرکت نمی کنند)؛ و هنگامی که با لغو و بیهودگی برخورد کنند، بزرگووارانه از آن می گذرند.

توسل به ملایمت و مدارا برای آنانی که دغدغه اصلاح طلبی در جامعه را دارند الزامی شمرده می شود. اصلاح گران و اصلاح طلبان، چاره یی ندارند جز این که درخت ملایمت و مدارا را در سرزمین وجود خود پرورش دهند. یکی از مواردی را که خداوند به پیامبرش یاد آور می شود و به صورت غیر مستقیم بر او منت می گذارد این است که خوی نرمش و مدارا را در وجود پیامبر (ص) تعبیه نموده است. نرمش مطلوب، به تعبیر قرآن دلیل اصلی نفوذ آدمی در سرزمین قلب انسان های دیگر است. در قرآن کریم آمده است:

فَلَيْمًا رَحْمَةً مِّنَ اللَّهِ لَئِن لَّهُمْ ۖ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ (قرآن کریم،

آل عمران. ۱۵۹)

ترجمه: به (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان [= مردم] نرم (و مهربان) شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می‌شدند.

در جایی دیگر از قرآن کریم نیز، این سخن پروردگار حکیم را که حضرت موسی (ع) را به نرم‌گویی و ملایمت در برابر فرعون توصیه می‌کند، مشاهده می‌کنیم:

اَذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ ۖ فَقَوْلَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَحْشَىٰ (قرآن کریم، طه.

۴۳- ۴۴)

ترجمه: بسوی فرعون بروید؛ که طغیان کرده است؛ اما به نرمی با او سخن بگویید؛ شاید متذکر شود، یا (از خدا) بترسد!

در مثنوی با استفاده از پیام قرآنی فوق، گفته شده است که در برابر مستکبرین زمانه از زبان نرم استفاده کنید و مولانا در این زمینه، ظرف ذهنی مستکبرین را به دیگری تشبیه کرده که مملو از "روغن جوشان" است و سخنان تند و درشت دعوت‌گر را به آب. مولانا با استفاده از تجارب عینی مردم محیط خود گفته است که اگر آب را در روغن داغ و جوشان بریزید، هم دیگ و هم دیگدان را ویران می‌کنید. در مثنوی آمده است:

موسیا در پیش فرعون زَمَن

نرم باید گفت قولا لَیِّنًا

آب اگر در روغن جوشان کنی

دیگدان و دیگ را ویران کنی

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۳۸۱۵ - ۳۸۱۷)

قابل توجه است که مولانا، حکمت توسل به نرم‌زبانی در برابر مخاطبان را نیز بیان می‌کند:

آب اگر در روغن جوشان کنی

دیگدان و دیگ را ویران کنی

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۳۸۱۷)

۲. خود آگاهی و خویش‌شناسی

خود شناسی از پایه‌های اصلی اندیشه مولانا جلال الدین محمد بلخی است که در همه آثار مولانا، به ویژه در مثنوی معنوی به شکل گسترده‌ی بازتاب یافته است. این مفهوم، «والا ترین و ارجمند ترین فضیلت آدمی و در عین حال، مقدمه و زمینه بروز بسیاری از فضایل دیگر انسانی؛ از جمله تواضع، گذشت، انصاف و نظایر آن‌ها است» (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۲۳) که هر کدام به نوبه خود از ماندگار ترین مفاهیم و ارزش های انسانی تلقی می گردند.

ای خنک آن را که ذات خود شناخت

اندر امن سرمدی قصری بساخت

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر پنجم، ب. ۳۳۴۱)

خود شناسی، بالطبع مستلزم آن است که آدمی خویش‌شناسی را با همه توانایی ها و نا توانی ها و محاسن و معایبش، به درستی شناسایی و ارزیابی کند و به موارد قوت و ضعف خویش در زمینه های گوناگون آگاهی یابد؛ کاری که متأسفانه اکثر آدمیان از آن غفلت می ورزند. به همین مناسبت، مولانا در چند جای مثنوی، از قصور آدمیان در زمینه خود شناسی به شدت شکوه می کند و از این که افراد به شناخت دانش های مختلف و دقت و موشگافی در آن ها توجه و علاقه وافر نشان می دهند، ولی از شناسایی خود غافل اند، متعجب و متأسف است (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۲۳).

در مثنوی مولانا در داستان «قصه اهل سبا و حماقت ایشان و...» این گونه آمده است:

صد هزاران فضل داند از علوم

جان خود را می نداند آن ظلوم

داند او خاصیت هر جوهری

در بیان جوهر خود چون خری

که همی دانم یجوز و لا یجوز

خود ندانی تو یجوزی یا عجوز

آن روا وان نا روا دانی ولیک

تو روا یا نا روایی؟ بین تو نیک

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر سوم، ب. ۲۶۵۱ - ۲۶۴۸)

و سپس خودشناسی را جوهر همه دانش ها تلقی می کند:

جان جمله علم ها این است، این

که بدانی من کی ام در یوم دین

آن اصول دین ندانستی تو لیک

بنگر اندر اصل خود گر هست نیک

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۲۶۵۴ - ۲۶۵۵)

به اعتقاد مولانا، آدمی در زنده گی خود، یک گره یا به تعبیر خود او یک عقده اصلی دارد که باید تمام هم خود را صرف گشودن آن کند و آن گره خویشتن خویش است؛ ولی متأسفانه بدین مهم نمی پردازد و عمر خود را مصروف گشایش گره‌های دیگر می کند که گشودن آن‌ها برایش سودی ندارد:

عقده را بگشاده گیر ای منتهی
 عقده سخت است بر کیسه تهی
 در گشاد عقده ها گشتی تو پیر
 عقده چندی دگر، بگشاده گیر
 عقده بی کان بر گلوی ماست سخت
 که بدانی که خسی یا نیک بخت
 حلّ این اشکال کن گر آدمی
 خرج این کن دم اگر آدم دمی
 حدّ اعیان و عرض دانسته گیر
 حدّ خود را دان که نبود زین گزیر

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر پنجم، ب. ۵۶۰ - ۵۶۴)

۳. تقبیح غرور و مبارزه در برابر تکبر

مولانا از تکبر و خود بزرگ بینی به "پندار کمال" تعبیر می کند و همه انسان ها را کم
 و بیش در معرض این آسیب و مستعد به این بیماری خطرناک می داند (کتابی، ۱۳۹۵، ص.
 ۲۵).

این موضوع در مثنوی در زیباترین صورت ممکن به تصویر کشیده شده است:

هر که نقش خویش را دید و شناخت
 اندر استکمال خود دو اسپه تاخت
 زان نمی پرد به سوی ذوالجلال

کو گمانی می برد خود را کمال
 علتی بدتر ز پندار کمال
 نیست اندر جان تو ای ذو دلال
 از دل و از دیده ات بس خون رود
 تا ز تو این معجیبی بیرون رود
 علت ابلیس انا خیری بدست
 وین مرض در نفس هر مخلوق هست

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر نخست، ب. ۳۲۱۲ - ۳۲۱۶)

در منطق مثنوی، یکی از پی آمدهای تکبر و سر کشی این است که دست عنایت الهی از بالای انسان دور می شود. تکبر گاهی در حرکات آدمی نمایان می شود و زمانی در سخن او. تمام انواع تکبر و استکبار - چه ظاهری و چه باطنی - در قرآن کریم مورد مذمت قرار گرفته است. در قرآن کریم آمده است که خداوند انسان های متکبر را دوست نمی دارد:

لَا جَزْمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُبْسِرُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۚ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ (قرآن کریم، النحل).

(۳۴)

قطعاً خداوند از آنچه پنهان می دارند و آنچه آشکار می سازند با خبر است؛ او
 مستکبران را دوست نمی دارد!

مثنوی معنوی که آگنده از مفاهیم قرآنی است، تکبر و اهل آن را این گونه مذمت کرده

است:

این تکبر زهر قاتل دان که هست
 از می پر زهر شد آن گیج، مست
 بعد یک دم زهر بر جاننش فتد

زهر در جانش کند داد و ستد
 گر نداری زهری اش را اعتقاد
 کو چه زهر آمد، نگر در قوم عاد
 ...نردبان خلق این ما و منی است
 عاقبت زین نردبان افتادنی است

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر چهارم، ب. ۲۷۴۷ - ۲۷۶۳)

و یا:

زگت آدم ز اشکم بود و باه
 وان ابلیس از تکبر بود و جاه

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۵۲۰)

297

از تبعات دیگر تکبر و خود بزرگ بینی این است که بسیاری از دشمنی ها و خصومت ها از خود بزرگ بینی نشأت می کنند. از این رو اگر آدمی از دایره تنگ خود پرستی قدم بیرون گذارد، همه بنی آدم را من خویش خواهد شمرد و دوست دار بشریت خواهد شد و از کین خواهی و جنگ و ستیز دست خواهد شست. (زمانی، ۱۳۸۵، ص. ۷۱۹).

هر که بی من شد همه من ها خود اوست
 دوست جمله شد چو خود را نیست دوست
 آینه بی نقش شد یابد بها
 زان که شد حاکی جمله نقش ها

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر پنجم، ب. ۲۶۶۵ - ۲۶۶۶)

۴. احتراز و دوری جستن از تعصب

یکی از اهداف بلند تعلیم و تربیت اسلامی و یکی از مفاهیم و ارزش های بلند انسانی که در لایه های مختلف نصوص دینی به آن تأکید شده و مولانای بلخ نیز آن را با زبان فخیم تجلیل کرده است؛ احتراز و دوری جستن آدمی از هر گونه جزم اندیشی و تعصب، -اعم از تعصب مذهبی، قومی، صنفی، فرقه یی- و امثال آن است.

در قرآن کریم و سخنان گهربار پیامبر اسلام به تکرار و تواتر به این مسأله پرداخته شده است. در حدیثی از پیامبر اسلام می خوانیم:

لیس منا من دعا الی عصبیه (النووی، ۱۳۸۱، ص. ۳۲۱)

ترجمه: کسی که (مردم را) به عصبیت دعوت می کند از جمع ما نیست.

مولانا جلال الدین محمد بلخی نیز در چند جای مثنوی مؤکداً به نفی و نکوهش تعصب پرداخته است؛ «از آن جمله در داستان معروف "فیل در خانه تاریک"، در قالب تمثیلی بدیع و هوشمندانه، مبتلای به تعصب را به جنینی تشبیه کرده که محیط پرورش و افق دیدش محدود به فضای بس تنگ (زهدان مادر) است و کارش خون خواری» (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۳۱).

این یکی از مشهورترین ابیات مثنوی است که در مذمت تعصب گفته شده است:

سخت گیری و تعصب خامی است

تا جنینی، کار خون آشامی است

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر سوم، ب. ۱۲۹۷)

در همان داستان، مولانا تعصب را نشانه خام فکری می داند و گرفتاران بدان را میوه های نارس تلقی می کند که به سختی به شاخه های درختان چسپیده اند (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۳۲).

در دفتر سوم مثنوی آمده است:

نی نگویم زانکه خامی تو هنوز

در بهاری تو، ندیدستی تموز

این جهان همچون درخت است ای کرام

ما بر او چون میوه های نیم خام

سخت گیرد خام ها مر شاخ را

زانکه در خامی نشاید کاخ را

چون پخت و گشت شیرین لب گزان

سست گیرد شاخ ها را بعد از آن

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۱۲۹۲ - ۱۲۹۵)

«مولانا در جای دیگر از مثنوی، ضمن ارائه تمثیلی عالمانه، ناتوانی آدمیان را در مشاهده واقعات جهان خارج، معلول موانع و حجاب هایی می داند که انسان ها به دست خود در برابر بصیرت خویشتن پدید آورده اند» (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۳۲)

یک بار دیگر در دفتر نخست مثنوی می خوانیم:

چشم دل از مو و علت پاک دار

وانگهان دیدار قصرش چشم دار

حق پدید است از میان دیگران

همچو ماه اندر میان اختران

دو سر انگشت بر دو چشم نه

هیچ بینی از جهان؟ انصاف ده

گر نبینی، این جهان معدوم نیست

عیب جز ز انگشت نفس شوم نیست

توز چشم انگشت را بردار همین

وانگهانی هر چه می خواهی ببین

رو و سر در جامه ها پیچیده اند

لا جرم با دیده و نا دیده ند

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر اول، ب. ۱۳۹۸ - ۱۴۰۵)

«مولانا اختلافات و تعصبات دینی را در مثنوی چند نوبت انتقاد کرده و اصول ادیان را واحد شمرده و همه آن ها را منتهی به حق و حقیقت دانسته است. مولانا معتقد است که اگر آدمیان، پیروان هر مذهب را معذور دارند و جدل و خلاف را به یکسو نهند و متوجه شوند که انبیاء با یکدیگر دوست و مصدق هم بوده اند چنانکه موسی به ظهور عیسی بشارت داد و عیسی نبوت موسی را تصدیق می کرد و همچنین حضرت رسول اکرم (ص) موسی و عیسی را فرستاده خدا و بشارت دهنده به ظهور خود معرفی فرمود و از عیسی و تهمت های نا روای دشمنان وی دفاع کرد، به "صلح کل" می رسند. اما این امتان که با یکدیگر دشمنی می ورزند، از این نکته غافل شده اند که میان پیشوایان آن ها هیچ گونه خلافتی نیست و همه فرستاده گان حق بوده اند و به سوی خدا دعوت می کرده اند، پس چرا امت نیز به سیره رهبران خود دست از خلاف نمی کشند و با هم دوست و برادر نمی شوند» (فروزانفر، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۴).

۵. استقلال فکری و اجتناب از تقلید

مفهوم استقلال و آزادی از هر روزنه و زاویه بی که دیده شود؛ زیبا، قابل تقدیر و ارزشمند به دیده می آید. تمام تعالیم دینی ما در محور مفهوم آزادی و استقلال و رهایی از قید و بند های بنده گی و برده گی و تقلید و نا هدفمندی دور می زنند. از اهم مسؤولیت های پیامبر گرامی ما این است که گرفتاری ها و زنجیر های غلامی و تعلقات آزادی کش را از وجود بنده گان خدا دور سازد:

وَيَصْنَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ (قرآن کریم، الاعراف. ۱۵۷)

ترجمه: (پیامبر خدا) بارهای سنگین، و زنجیرهایی را که بر آنها (پیروان) بود، (از دوش و گردنشان) بر می‌دارد.

این مفهوم ارزشمند و ماندگار، «در سراسر آثار مولانا، به ویژه در مثنوی نیز به هنر مندانه ترین اسلوب، بازتاب یافته و مورد عنایت قرار گرفته است. در موارد مختلف این اثر بزرگ و ماندگار، توصیه های مکرری به تفکر مستقل و احتراز از تبعیت بی چون و چرا از اندیشه های دیگران مشاهده می شود؛ از آن جمله در انتهای یکی از حکایات دفتر ششم این معنی به گونه یی بس صریح و روشن و بی نیاز از هر گونه توضیح و یا تفسیر، بیان شده است» (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۳۲).

در دفتر ششم مثنوی آمده است:

چشم داری تو به چشم خود نگر

منگر از چشم سفیدی بی خبر

گوش داری تو به گوش خود شنو

گوش گولان را چرا باشی گرو

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر ششم، ب. ۳۳۴۲ - ۳۳۴۳)

در سایر بخش های مثنوی نیز حکایات و اشعار متعددی در مذمت تقلید کور کورانه و شرح تبعات و توالی فاسد آن وجود دارد. در این جا، برای رعایت اختصار تنها به ذکر ابیات شاخصی که در دفاترش گانۀ مثنوی در انتقاد از تقلید و علم تقلیدی آمده است، اکتفا می کنیم:

صد هزاران اهل تقلید و نشان

افگند در قعر یک آسیب شان

که به ظن تقلید و استدلال شان

قائم است و جمله پرّ و بال شان

شبهه یی انگیزد آن شیطان دون

در فتنند این جمله کوران سر نگون

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر نخست، ب. ۲۱۲۵ - ۲۱۲۸)

و یا:

از محقق تا مقلد فرق هاست

کین چو داوود است و آن دیگر صداست

منبع گفتار این سوزی بود

و آن مقلد کهنه آموزی بود

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۴۹۴ - ۴۹۵)

این نمونه‌ها را نیز می‌خوانیم:

گر چه تقلید است استون جهان

هست رسوا هر مقلد ز امتحان

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر پنجم، ب. ۴۰۵۳)

صد دلیل آرد مقلد در بیان

از قیاسی گوید آن را نه‌از بیان

مُشک آلوده است اَلَا مُشک نیست

بوی مُشک استش ولی جز پشک نیست

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۲۴۷۰ - ۲۴۷۱)

آن مقلد هست چون طفل علیل

گر چه دارد بحث باریک و دلیل

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۱۲۸۹)

تقلید و مقلد را مولوی مستحق "دو صد لعنت" می داند و پیوسته و به تکرار آن را مذمت می نماید.

۶. خطا پوشی و اجتناب از عیب جویی و عیب گویی

احتراز و دوری از عیب جویی و عیب گویی نیز از شمار مهمترین ارزش های انسانی است که با نگاه و اتکا به تعالیم قرآنی در کارگاه ذهن آگاه مولانا جلال الدین محمد بلخی به نیکو ترین شیوه پرورده شده و در مثنوی معنوی فرصت حضور یافته است. یکی از آشکارا ترین ارزش های انسانی از منظر مولانا جلال الدین محمد بلخی، رشد روحیه خطا پوشی و اجتناب و دوری از عیب جویی و عیب گویی در وجود او است. این مسأله در توصیه های مؤکد و مکرر او بر بخشندگی و عیب پوشی مشاهده می شود؛ این توصیه ها جدا از مثنوی، کم و بیش در سایر آثار مولانا نیز به چشم می خورد. بدیهی است که این رویکرد های تربیتی و اخلاقی و ماندگار، برگرفته از قرآن است و انصاف به صفت های مزبور از جمله مزایا و محاسن هر انسانی شمرده می شود. در قرآن کریم و در احادیث پیامبر اسلام به تکرار و تواتر، این مسأله ذکر شده است. چنانی که گفته شد، «در مثنوی معنوی، این جا و آنجا، توصیه های مؤکدی در باب ضرورت عدم تجسس و بی توجهی به خطا ها و گناهان دیگران و پوشیدن چشم از آن ها به چشم می خورد» (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۵۱).

شاید این یک بیت به صورت دقیق، بیان گر مطلب مورد نظر ما باشد:

گفت حقشان: گر شما روشن گرید

در سیه کاران مغفل منگرید

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر نخست، ب. ۳۳۵۰)

در جای دیگری از همان دفتر ذیل عنوان « اول کسی که... قیاس آورد ابلیس بود» انسان ها را از عجب «خود منزّه بینی» و توجه و تمرکز بر تقصیرات و سیئات دیگران بر حذر می دارد و مؤکداً توصیه می کند که در بد کاران به چشم رحمت - و نه با دید تحقیر و تفسیق - نگریسته شود (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۵۲).

ابیات زیرین مبین مطلب بالا اند:

گر چه هاروتید و ماروت و فزون

از همه بر بام نحن الصافون

بر بدی های بدان رحمت کنید

بر منی و خویش بینی کم تنید

هین مبادا غیرت آید از کمین

سرنگون افتید در قعر زمین

304

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر نخست، ب. ۳۴۱۵ - ۳۴۱۸)

۷. نرم خوبی و خشم گریزی

در ادبیات قرآنی، نرم خوبی "رحمت خداوندی" تعبیر شده است. در قرآن کریم در مقام خطاب الهی به پیامبر اسلام آمده است:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ ۗ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ (قرآن کریم،

آل عمران. ۱۵۹)

ترجمه: به (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان [= مردم] نرم (و مهربان) شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می شدند.

زمانی که پروردگار بزرگ، حضرت موسی و حضرت هارون را به آماج ارشاد فرعون به سوی او و سرزمینش فرستاد به ایشان توصیه نمود که با فرعون با نرمی سخن بگویند:

أَذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ ۖ فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ (قرآن کریم، طه.

(۴۳-۴۴)

ترجمه: بسوی فرعون بروید؛ که طغیان کرده است؛ اما به نرمی با او سخن بگویید؛

شاید متذکر شود، یا (از خدا) بترسد!

مولانا جلال الدین، در مثنوی و نیز در سایر آثارش در تحسین و تمجید ملایمت و نیکخویی و در مذمت خشونت و خشم ورزی، سخنانی بس آموزنده و حکیمانه آورده است (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۵۹). از آن جمله یکی این که

نیک‌خویی و نرمی را ممتازترین اهلیت عالم انسانی تعبیر کرده است:

من ندیدم در جهان جستجو

هیچ از اهلیت به از خوی نکو

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر دوم، ب. ۸۱۰)

در قرآن کریم به صراحت آمده است که در پهلوی سایر خصوصیات، از ویژه گی های اصلی مردان خدا و پارسایان و پروا پیشه گان یکی این است که خشم خود را فرو می برند:

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ (قرآن کریم،

آل عمران، ۱۳۴)

ترجمه: (مردان خدا) آنانی هستند که در توانگری و تنگدستی، انفاق می کنند؛ و خشم خود را فرو می برند؛ و از خطای مردم درمی گذرنند؛ و خدا نیکوکاران را دوست دارد.

در مثنوی نیز می خوانیم که کنترل بر قهر و خشم، از نشانه های بارز مردانه گی و از ویژه گی های پیامبران الهی است (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۶۰).

در مثنوی معنوی می خوانیم:

وقت خشم و وقت شهوت مرد کو

طالب مردی دوانم کو به کو

ترک خشم و شهوت و حرص آوری

هست مردی و رگ پیغمبری

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر پنجم، ب. ۴۰۲۵ - ۴۰۲۶)

این در حالی است که مفهوم بالا، در متون دینی و مباحث اخلاقی ما به گسترده گی تمام بازتاب یافته است.

۸. ادب ورزی

ادب به مفهوم اخص کلمه، عبارت است از آزرمجویی و رعایت نزاکت در رفتار و مراعات عفت در گفتار. (طیب، ۱۳۸۳، ص. ۶۷). مولانا در چندین جای مثنوی، بر رعایت ادب تأکید فراوان ورزیده است؛ از آن جمله در جایی، ادب ورزی را توفیق الهی دانسته و در مقابل، ترک ادب را موجب محرومیت از الطاف خداوندی شمرده است (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۶۳).

در مثنوی معنوی آمده است:

از خدا خواهیم توفیق ادب

بی ادب محروم گشت از فضل رب

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر نخست، ب. ۷۸)

در جایی دیگر، بی ادبی را موجب بی برکتی و سبب نزول بلا دانسته و به عنوان شاهد مثال از کفران نعمت و گستاخی شماری از پیروان حضرت موسی (ع) و حضرت عیسی (ع) یاد کرده است که متعاقب آن، جریان نعم الهی بر آن ها منقطع شد (کتابی، ۱۳۹۵، ص. ۶۳).

به این بیت ها دقیق شوید:

مائده از آسمان در می رسید

بی صداع و بی فروخت و بی خرید

در میان قوم موسی چند کس

بی ادب گفتند: کو سیر و عدس

منقطع شد نان و خان از آسمان

ماند رنج زرع و بیل و داس مان

(بلخی، ۱۳۷۹، همان دفتر، ب. ۸۰ - ۸۴)

و سر انجام در ستایش ادب و نکوهش ترک آن به این جمع بندی می رسد:

از ادب پر نور گشته است این فلک

وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

بد ز گستاخی کسوف آفتاب

شد عزازیلی ز جرأت ردّ باب

(بلخی، ۱۳۷۹، دفتر دوم، ب. ۹۱ - ۹۲)

نتیجه

"مثنوی معنوی مولوی"، کتاب تمام اعصار و قرون است. این اثر بزرگ، به دلیل بر خوردهاری از ویژه گی های منحصر به فرد، مورد قبول خاطر سخن سنجان و معنی دانان ملل مختلف جهان قرار گرفته و ماندگار و جاودانه گشته است. دلیل اصلی بی که مثنوی را به یک اثر ماندگار و با جاذبه تبدیل نموده است، دو مسأله است. یکی این که این کتاب شکوهمند، بستر حضور و تجلی مفاهیم و مسائل قرآنی است و متن شناسان و مثنوی پژوهان ما بر این امر متفق اند. از جمله مولانا عبد

الرحمان جامی که خود از مفاخر عرفا، دانشمندان و شعرای حوزه تمدنی ما شمرده می شود، به صراحت گفته است که:

مثنوی معنوی مولوی هست قرآن در زبان پهلوی

دو دیگر این که مولانا جلال الدین محمد بلخی در این اثر خود، مضامین و مفاهیم بس ماندگاری را طرح نموده و پرورش داده است. مفاهیم متعالی و ارزش مندی همچون: مدارا، بردباری، نرم‌زبانی، خشم‌گریزی، نیک‌خویی، احتراز از تعصب، مهربانی، راست‌گویی، امانت‌داری، حق‌شناسی و... مثنوی مولانا به دلیلی ماندگار و دارای جاذبه است که مفاهیم و موضوعات ماندگار و با جاذبه را در خود جای داده است. ارزش‌های انسانی که در میان تمام ملل و نحل متفق علیه و مورد تمجید و پذیرش اند، فنا‌نا پذیر و با جاذبه‌اند. راستی و صداقت، فنا‌نا پذیر است؛ انسان دوستی و خیراندیشی، جاودانه و نامیرا‌اند؛ تواضع و فروتنی، ماندگار است و مهربانی و مدارا ارزش‌های ابدی و همیشه‌جاویدان‌اند.

این مقاله به خواننده آگاه می‌رساند که اگر آدمیان در حیات فردی و اجتماعی خود به مفاهیم و ارزش‌های یادشده فرصت و اجازه حضور و دخالت بدهند و آن مفاهیم را در پندار، گفتار و کردار خود عملی سازند؛ گره بزرگی از مشکلات شان باز خواهد شد و پدیده شوم نزاع‌ها و تقابل‌های بی‌مورد از سرزمین وجودشان رخت خواهد کشید.

طرح مسائل و مفاهیم بالا در مثنوی، این کتاب بزرگ را فرا زمانی و فرا مکانی ساخته است و ما در این برکه‌ها و در حد بضاعت ناچیز خود به همین موضوعات، زیر عنوان "ارزش‌های انسانی در مثنوی معنوی" پرداخته‌ایم.

فهرست مآخذ

قرآن کریم

- النووی، ی. (۱۳۸۱). *ریاض الصالحین*. مدینة المنوره: مکتبه السنه.
- بلخی، ج. (۱۳۷۹). *مثنوی معنوی*. تهران: انتشارات نگاه.
- زمانی، ک. (۱۳۸۵). *شرح موضوعی مثنوی مولانا جلال الدین*. تهران: نشر نی.
- طیب، م. (۱۳۸۳). *سرح حق (در بیان طریق وسطی و صراط مستقیم عرفان)*. تهران: نشر سفینه
- فاضلی، ق. (۱۳۸۶). *تفسیر موضوعی مثنوی*. تهران: انتشارات اطلاعات.
- فروزانفر، ب. (۱۳۸۸). *شرح مثنوی شریف*. تهران: انتشارات زوار.
- کتابی، ا. (۱۳۹۵). *از دریای معارف مولانا*. تهران: انتشارات اطلاعات.
- کریمیان، صیقلانی، ع. (۱۳۹۲). *مبانی زیبایی شناسی در عرفان اسلامی*. تهران: نشر سمت.
- کریمی، س. (۱۳۹۳). *بانگ آب (دریچه‌یی به جهان نگری مولانا)*. تهران: انتشارات رشد آموزش.